

XFTAP 19.51.09

Ғ.М. Ақсейіт*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: galiya_76@mail.ru

«Еңбекші қазақ» газетіндегі Алаш қайраткерлері туралы жарияланымдар

Аңдатпа. Ғылыми мақалада кеңестік кезеңде жарық көрген «Еңбекші қазақ» газетіндегі Алаш қайраткерлеріне, олардың мақсат-мұратына қарсы жазылған жарияланымдар сарапталады. Автор өткен ғасырдың 30-жылдары жазықсыз саяси қуғын-сүргін құрбандары болған қайраткерлерді орынсыз қаралау жұмыстыры осы баспасөз бетінен орын алғандығы туралы деректер келтіреді. Алаш қайраткерлерімен бірге кеңестік саясат жолындағы қаламгерлердің пікірі мен нақты құжаттар қатар берілген.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, «Еңбекші қазақ» газеті, идеологиялық майдан.

DOI: 10.32523/2616-7174-2021-137-4-58-63

Кіріспе

1928-жылдары қазақ жерінде кеңес өкіметі орнап, біршама нығаюға бет алғаннан кейін жаңа өкімет тұсында да ұлтына адал қызмет атқарған алаш қайраткерлерін қуғындау, екі сөздің бірінде күйелеу сынды жағымсыз құбылыстар үдей түсті. Осы жылдардағы «Еңбекші қазақ» газетіндегі мақалалардың көбі айтыс-тартысқа, дау-дамайға құрылды. Бұл туралы белгілі ғалым Т. Қожакеев кеңестік көзқарас тұрғысынан жазылған ғылыми еңбегінде былай дейді: «20-жылдардағы «Еңбекші қазақты» ерекшелендіретін бір белгі – ол бұл тұста сын мен өзара сынның туын өте биікке көтерді. «Бетің бар, жүзің бар» демей, ашық айтудың, батыл сынаудың үлгісін көрсетті. Бұл тұста сілкіленбеген, сын естімеген қоғам

қайраткері, өнер өкілі қалмады десе де болады. Газет бұл тұста жеке адамдар, нақты мәселелер жөнінде де пікір таласына, айтыс жүргізуге кең жол ашты. Сыналған, кіна тағылған ақын, жазушы, қоғам қайраткерлеріне уәж айтуға, өзін-өзі ақтауға немесе мойындауға мол мүмкіндік берді» [1, 27-б.]. Яғни, орынсыз қаралаған мақалаларға жауап беруге мүмкіндік бергеннің өзі әділдіктің бір көрінісіндей бағаланған.

Зерттеу әдісі

Зерттеу барысында жалпы философиялық, тарихи-салыстырмалы, логикалық, жеке ғылыми әдістер пайдаланылды. Сонымен қатар «Еңбекші қазақ» газетіндегі 50 шақты мақаланы оқу, талдау барысында контент-тал-

дау, мәтін талдау, бақылау, болжау әдістері қолданылды.

Талқылау

Тәуелсіздік жылдарында жазылған деректер былай дейді: «20-жылдардың соңына қарай республикадағы саяси жағдай шектен тыс ушығып, зорлық-зомбылыққа жол ашылды. 1927-29 жылдар аралығында қазақ зиялыларының арасында өзіндік пікірі бар азаматтардың барлығы да «ұлтшыл» деген айыппен қызметтен қуылды. Кемшілік, қателіктерді әшкерелеуде сынды, өзара сынды күшейту қолға алынды. Бүкілодақтық коммунистік партияның XV съезд шешіміне орай «Еңбекші қазаққа» 1928 жылдың 8 қаңтарында Ф.И. Голощекиннің Қызылорда қаласындағы коммунистердің жалпы жиналысында жасаған баяндамасы жарық көріп, «жікшілдер» деп атанған Троцкий мен Зиновьев артынан еріп жүргендер пролетариат табына қарсы шығушылар бұл шаруашылықтың өсуіне қиыншылық тудыруда деп келтірілді және жікшілдермен күресіп, олардың түп-тамырын құрту қажеттігін баса көрсетті» [2, 359-б.]. Тағы бір тарихи деректерде төмендегідей мәліметтер келтірілген: «20 ж. аяғында жағдайды ушықтыру мен күдікшілдік жаппай сипат алды. Орталықта троцкишіл-зиновьевшіл оппозициямен және «оңшыл оппортунистермен» күрестің күшеюі ұлт республикаларында ұлт-азаттық қозғалысының өкілдерін жазалау түрінде көрініс тауып жатты. 1928 жылдың аяғында «буржуазияшы ұлтшылдар» деп аталғандардың – бұрынғы Алашорда қайраткерлерінің ішінен 44 адамға жалған айып тағылып, қамауға алынды. Олардың ішінде А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов және басқалар бар еді. Құрамында М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, Ж. Ақпаев, Қ. Кемеңгеров және басқалары бар ұлттық интеллигенцияның (40 адамдай) басқа тобы 1930 жылы қыркүйек қазанда қамауға алынды. Олардың ішінен 15 адам Ресейдің орталық қаратопырақты облысына жер аударылды. Бұлардың барлығы 1937-1938 жж. жазаланды». 1937 жыл демекші, соңғы уақыт-

тарда табылған, қанқұмар Голощекиннен кейін Қазақстан басшылығына келген Мирзоянның Сталинге тікелей жөнелтілген мына бір хаты қазақты ұлт ретінде жою саясатының айқын дәлелі. Оның мазмұны төмендегідей: «Антикеңестік элементтер бойынша бізге бірінші категория бойынша 8 мың, екінші категория бойынша 8 мың адам репрессиялау құқығы берілген болатын. Біз 10 желтоқсанға дейін бұл межені толық орындап қана қоймай, көрсетілген шектен 1600 адамды артық репрессиялаймыз. Кеңес жауларын түп-тамырымен толық жою үшін бірінші категория бойынша қосымша 600, екінші категория бойынша қосымша 1000 адамды репрессиялауға рұқсат беруіңізді сұраймыз».

1920-жылдардың екінші жартысындағы баспасөз бетіндегі жаппай қаралау мен қудалаудың көздегені осы болатын. Бұл жағдайда ең өкініштісі – қазақ оқығандарының екі тарапы да ұлт қамын күйттеу жолында жүріп, бірін-бірі қаралап, күйелегендігі. Коммунистік партия жолында жүргендердің олай етпеске шаралары да жоқ еді. Төмендегі тағы бір тарихи құжатта мынадай дерек келтірілген: «1920 жылдардың аяғы мен 1930-жылдардың басында КСРО-ның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы дағдарыс шиеленісе түскен сайын Кеңеске қарсы зиянкес элементтер мен астыртын ұйымдарды іздеу кең өрістей берді. Шахталар мен кәсіпорындарда кездейсоқ авариялар болса, колхоздар мен совхоздарда мал өлсе, өрт және табиғи апаттар болса – бәрі де тап жауларының әрекеті деп түсіндіріліп, осыған сай халық жауларына және кеңеске қарсы деген бүлікші ұйымдар жөнінде қолдан жасалған қылмысты іс қозғалды». Осыдан-ақ «жау іздеу» науқанының түп-төрікіні қайда жатқандығын аңғаруға болады. Бұл іс жоспарлы түрде іске асырылып, үздік нәтижеге ұмтылуға негіз болды.

«Жау іздеу» саясатының асқынғаны соншалық, қолына қалам ұстағандардың барлығының осыған дейінгі жазған-сызғандарынан өзгеше астар іздеу, кеңес өкіметінің саясатына қайшылықты көзқарас табу науқаншылыққа, жарысқа айналып кетті.

Соның бір жарқын көрінісі – Сәбит Мұқанов белгілі қаламгер Ілияс Жансүгіровтің

«Сағанақ» атты кітабына авторға ескертпестен беташар жазып, мынадай сын таққан: «...бірақ Илиястағы дұрыстыққа жатпайтын әдет – ол ел деген сөзді көп қолданады: «еліме», «елім үшін», «елімнің жайы» деп көбірек сөйлейді. Бұл ауру жалғыз Илияста емес, осы күнгі жазушылардың біразында әдетке айналып барады. Тегінде ол әдет жақсы әдет емес, ел ішінде кімдер жоқ? Елге бай да, молда да, атқамінер де, би де, төре де, орташа да, саудагер де, кедей де, батырақ та кіреді. Мұндай «бұқарашылдық» қазақ еңбекшілеріне қызмет етем дегендерге ыңғайлы емес, дұрыс емес...». Осыған Илияс Жансүгіровтың «Еңбекші қазақтың» 1928 жылғы № 1104 санында «Бетім анандай емес, мынандай» [3] атты жауап хаты жарияланған. Осыдан көретініміз – «ел» деген бір ауыз сөзді қолданғаны үшін-ақ «шолақ белсенділердің» көрсетуімен жау ретінде қуғындалып кету қаупі туған.

Коммунист Сәбит Мұқанов Ахмет Байтұрсыновтың «Ура» деген ұранды «Алаш» деп аударғанына қатты шүйлігіп, мақала жазады. Онда былай дейді: ««Әскерлік атаулары» деген кітап шықты. Кітаптың сыртына «бұл кітап білім комиссиясының қаулысымен алынды» деп «Ахаң» мен Нұрымұлының «мұбарак» қойған қолдары бар. «Ура»-ның «Алаш» болуы осы кітаптың ішінде. Ахаң «Алашты» жақсы көрегін шығар ғой. Аузы дағдыланып кеткен сөзі-ақ шығар. Әйткенмен советский ақшаны алып отырып, советский кітаптың ішіне «Ураны» «Алаш» деп аударуға Ахаң үйреткен дағдысын қолданбай-ақ қою керек еді. Өйткені кітап «Алаш Орданыкі» емес, советский ғой. Ғаббас Нұрымұлы – Алаш орданың сенімді жасының біреуі. Ол жас жігіт, жас жігітте қызулық, албырттық болмай қоя ма, Ғаббастыкі жастығы, қызулығы болсын. Ал 60-қа тақалып, байсалды кісі болған Ахаң «ақсақалдыкі» не? Ахаңның «Алаш орданы» сүйетінін кім білмейді! Бірақ оны өзге жерде-ақ ретін тауып енгізіп, советский ақша беріп отырған советский кітапқа енгізбей-ақ қоюы керек еді.

«...Бір сөзде сонша байланатын не тұр?» дейтіндер болар. Бұл сөз біреу болса да, бірегей сөз. Жаман айтпай жақсы жоқ. Ертең соғыс бола қалып, Алаш орда «бас көтерсе»

біз Алаш ордамен соғысқан шабуылға барғанда Ахаңша «Ураның» орнына «Алаш!» деп шабамыз-дағы. Алда, масқара-ай, ұят-ай.

«Әскерлік атауларында» оңған «термин» шамалы. Соның ішінде оңбағанның оңбағаны былай тұрсын, төңкеріске қарсылық (контрреволюция) иісі аңқып тұрған – осы «Алаш». [4]

Өз қағынан, тілінен жеріну пиғылында жазылған бұл мақалаға Ахаң аса сабырмен, өзіне тән бұлтартпас дәлел-деректермен, сәл кекесін аралас уытты тілмен тиісті жауабын береді: «Енді орыстың «Ура» ұранына келейік. Оны да Сәбитше тексерейік. Сәбитше тексеру үшін, Сәбитше болжалға салайық та сұрайық.

«Ертең соғыс бола қалып, орыстың ақтары басын көтерсе, оларға қарсы орыс коммунистері, қызыл әскері шапқанда: «Ура» – орыс байлары, жанаралдары, патшалары, солдаттары тұтынған, қолданған ұран еді» деп «уралауды» ұялып айтпай ма екен? Немесе қазақтың байлары «Алаш» ұранын қолданған кезде орыс байлары «Ура» ұранын қолданбады ма екен? Ертең бас көтергенде орысқа қарсы «Уралап» шаппай ма екен? Болмаса ақтар «Уралап» шапқанда, қызыл әскер аққа қосылып кете ме екен?

Орыс байлары, патшалары қолданған «Ураны» айтуға орыс коммунистері ұялғанда, қазақ байлары қолданған «Алашты» айтуға ұялатын мұнысы несі екен? Әлде «Ура» орыстың байлары, ақтары қолданбайтын, тек қана жарлылары, қызылдары қолданатын интернационалдық ұран болған ба екен?

Оны Сәбит білмесе, біз білмедік. Сәбит не дейді? Коммунист партиясы не дейді?

...Ертең «Алаштап» шапсақ, Алаш орда болып кетеміз деген – түкке тұрмайтын дәлелсіз сөз. «Уралап» шапқаннан орыс қызыл әскері ақтар солдатты болып шықпайтын болса, «Алаштап» шапқан Сәбит Алаш орданың адамы болмайды» [5]. Бұл мысалдардан алаш қайраткерлерінің басына небір алмағайып күндер туса да, соңғы демі біткенше ұлт қамын көздегенін байқаймыз. Қазіргі тәуелсіздік кезеңде де дәл осы «ура» ұранының қазақша баламасы әлі табылмағаны рас. Біздіңше, Ахаңдар ұсынған «Алаш» ұранын қолданатын кез енді келді. Алаш қайраткерлері көсемсөзі

осындай өміршеңдігімен құнды. Олардың өткен ғасыр басында жазған мақалаларынан тәуелсіздігімізге тірек болар құнды ойлар мен пікірлер жетіп-артылады. Себебі олар өр рухты, санасы өзге тілмен уланбаған, туған халқы үшін жанын да құрбан етуге даяр арда азаматтар еді.

Бұл бұл ма, коммунистік партияның «шолақ белсенділері» шімірікпестен ұлт кемеңгері, данышпан Абайдың өзіне ауыз салғанына куә болдық. Илияс Қабылұлы деген автор Абай пәлсапасын зерттей келіп, төмендегідей ой түйеді: «Міне, жоғарыда сөйлегендерге қарап, біз Абайдың пәлсапасын әр нәрсені бір көксейтін, түрлі бағыттан құралған байшыл, құдайшыл пәлсапа деп айта аламыз. Бұл пәлсапа осы күнге шейін қазақтың қалың еңбекшілері мен зиялылардың арасында кең орын алып келді. Кітап, дәптерлерге жазылып, баяндамалар мысал ретінде сөйленіп келді. Бұған ешкім мұның қалай демеді, қарсы болған жоқ. Бұл мұнан 5-6 жыл бұрын болса, ол ұят, ол үлкен күнә болмас еді. Өйткені ол уақытта еңбекшілер үстемдігі жаңадан орнап, енді нығайып келе жатыр еді. Енді октябрь төңкерісі 11 жасқа шығып, Қазақстан халқының тұрмысында өзгеріс болып отырған кезде бұл үлкен ұят, үлкен күнә. Сондықтан Қазақстандағы партия ұйымының салт-сана майданындағы міндетінің бірі – абайшылдықты жою болу керек. Оның үшін партия, кеңес жұртшылығының мәдениет майданындағы күшінің бәрін жинап алып, Абайдың пәлсапасына, Абайдың жолын қуып жүргендерге қарсы күрес ашу, оны тездету керек» [6]. Ұлтымыздың маңдайына біткен кемеңгерін осылай қаралаудан кейін-ақ кеңес өкіметінің алған бағытын шамалауға болады. Қазақ арасындағы ұлтшылдықты жою үшін елді өткеннен бездіру, қадірлісін аяққа таптау сынды құралдардың бәрі қолданылды. Жалпы жұрт санасын кеңес идеологиясына табындыру үшін ештеңеден тайынбады. Бірақ мұндай күлкі тудыратын «сындардың» ұлылыққа титтей де болса көлеңкесін түсіре алмағанына тарих куә.

Қазақтың қамын ойлай отырып, бір мезгілде «жауына» айналған ұлт тұлғаларының

ұшан-теңіз еңбектері де осы газет бетінде сайрап жатыр. Мәселен, Қазақстанның астанасы қай қала болу керек деген сұрақ сол кезде қызу талқыға салынған. Сонымен қатар Түркістан республикасындағы қазақ жерлерін Қазақстанға қосып алу мәселесі күн тәртібінде тұрды. Билік басындағылар сол кездері қазақ көп қоныстанған Ташкент қаласын астана жасауды ұсынды. Оның себептерін түсіндіріп, дәлелдеу үшін көп жұмыстар жүргізіп, халық саны жөнінен нақты статистикалық деректерге жүтінді. Соның арқасында Қазақстанның оңтүстік облыстары Қазақстанға қосылып, территориялық аумағы мен халқының саны бірнеше есе ұлғайды. Бірақ, ежелден қазақтың атақонысы саналған Ташкент қаласын астана ете алмады.

Ұлт қайраткерлерінің дәл осы жолдағы жанкешті еңбектері өздерін қаралауға негіз болған. Кеңес билігі қазақтың қайсар ұлы Сұлтанбек Қожановтың өз халқының жоғын жанын сала жоқтауын жақтырмаған. Ораз Исавтың жазуынша, «Халық көсемі» бірде оған былай деп шүйілген: «Қожанұлы ылғиына қазақ елінің өзгешелігін тым көпіртіп, үлкейте айтады. Күншығыс ұлт республикалары мен Кеңес Одағындағы кәсібі күшті аудандардың тағдыры, тілегі бір екенін ұмытады. Социалдық жұмыстарды ескермейді. Бар жұмысы ұлт тілегін үстем қылу, соған лайықтап қана істейді. Бұл пікірдегі жолдастар ұлт ішіндегі, ұлт республикасындағы істерге аз көңіл бөледі. Істің бұл жағын бұлар өз бетімен өше берсін деп біледі. Мұны үлкен жұмыс деп білмейді. Бұларша ең үлкен жұмыс – республиканың шегін кеңейту, «сыртқы» саясатпен шұғылдану, іргелес отырған республикалармен айтысып, таласу, көбірек жерін, елін өзіне қосып алу, сөйтіп өз еліндегі байшындарға, ұлтшылдарға жақсы кісі болып көріну. Бұл пікірдің аяғы келіп мұндай коммунистерді социалшылдық тілектен, жолдан алыстатады. Мұндай коммунистер кәдімгі байшыл, ұлтшылдардың бірі болып шығады» [7]. Сұлтанбектің өр мінезділігі мен қайсарлығы туралы С. Мұқанов «Есею жылдары» атты еңбегінде былай дейді: «Ол өзге түгіл, Сталиннің өзімен

жұлқыса кетуге тайынбайтын адам. Бір жиналыста Сталин Қожановқа қалжыңдап: «Қалың қалай, Шыңғысхан?» - десе, Қожанов оған: «Мен емес, өзің - Шыңғысхан» депті. Ол – сондай батыл сөйлейтін адам» [8, 125 б.].

Міне, Кеңес өкіметінің зәре-құтын алған, идеологиялық майдан ашу арқылы жоспарлы түрде санақ жүргізе отырып көздерін жойған ұлт ардақтыларының қабілет-қарымы, ұлтқа жанашырлығы осындай еді. Оларды туған халқына «жау» еткен де осы ұшан-теңіз еңбектері.

Нәтижелер

«Еңбекші қазақ» газеті кеңестік кезеңдегі идеологиялық майданның құралы ретінде пайдаланылған. Алаш қайраткерлеріне қарсы қаралау, бір жақты сынап-мінеу, орынсыз жау ету тұрғысындағы мақалалар көптеп жарияланды. Өзара сын, полемикалық мақалаларға көптеп орын берілді.

Алаш қайраткерлері Қазақстан территориясының аумағын ұлғайту жолында ұшан-теңіз еңбек сіңірген. Қазақстанның астанасы

қай қала болу керек деген мәселе төңірегінде терең зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ол туралы баспасөз беттерінде мақала жариялап отырған.

Қорытынды

Өткен күннің бет-бейнесін айна-қатесіз көз алдыға әкелетін ең объективті құрал – баспасөз екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Әркімнің тарихтағы орны мен атқарған қызметін саралауда осы баспасөз жарияланымдары нақты тұғыр болатыны рас. Жазықсыз қуғын-сүргін көріп, атылған ардақтыларымызды ақтап алар деректер де осы баспасөз беттерінде сайрап жатыр. Олар туралы осыған дейін бірлі-жарым ғылыми еңбектер жазылғаны болмаса, жалпы ұлтты тәрбиелеуде, ұлтжанды ұрпақ қалыптастыруда идеологиялық тұғырға айналмай отырғаны өкінішті. Ұлт қайраткерлері туралы нақты деректерге сүйеніп кинофильмдер, әдеби-драмалық шығармалар жазылып, сахналанса олардың өміршең идеялары бүкіл халық жүргеніне жол тауып, тәуелсіздігімізді баянды ету жолында қызмет етері сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы: Қазақстан, 1991.
2. Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2011.
3. Жансүгірұлы Ілияс. Бетім анадай емес, мынадай // Еңбекші қазақ. – 1928. – № 77.
4. Сәбит. Алаш-Ура // Еңбекші қазақ. – 1928. – № 15.
5. Ахмет. Сәбитке жауап // Еңбекші қазақ. – 1928. – № 21.
6. Ілияс Қабылұлы. Абай және оның пәлсафасы туралы // Еңбекші қазақ. – 1928. – № 208.
7. Исаұлы Ораз. Тағы да Алашорда туралы // Еңбекші қазақ. – 1928. – № 230.
8. Мұқанов С. Есею жылдары. – Алматы: Қазақстан, 1964.

G.M. Akseiit

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The “Enbekshi Kazakh” newspaper about the figures of Alash

Abstract. The article analyzes publications in the “Enbekshi Kazakh” newspaper of the Soviet period against the leaders of Alash and their goals. The events that took place in the 30s of the last century are highlighted -

cases of unfounded slander in the periodicals of victims of political repressions. The article focuses on polemical publications of Soviet writers and figures of Alash on political topics.

Keywords: doers of Alash, "Enbekshi Kazakh" newspaper, ideological struggle

Г.М. Аксеит

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Нур-Султан, Казахстан

Газета «Еңбекші қазақ» о деятелях Алаш

Аннотация. В статье анализируются публикации в газете «Еңбекші қазақ» советского периода против деятелей Алаш и их целей. Освещены события, имевшие место в 30-е годы прошлого века - случаи необоснованной клеветы в периодической печати жертв политических репрессий. Рассмотрены полемические публикации советских писателей и деятелей Алаш на политические темы.

Ключевые слова: деятели Алаш, газета «Еңбекші қазақ», идеологическая борьба.

References

1. Kojakeev T. Jyl kustary [Birds of the year]. – Almaty: Kazakhstan, 1991.
2. Smagulova S. Kazak merzimdi baspasozı: shygu tarikhy men derektik manyzy [Kazakh Periodical Press: history of origin and factual significance]. – Almaty: Eltanym baspasy, 2011.
3. Jansugiruly Iiyas. Betim anadai emes, mynadai [My face is not like] // Enbekshi Kazakh. – 1928. – № 21.
4. Sabit. Alash-Ura [Alash-URA] // Enbekshi Kazakh. – 1928. – № 15.
5. Akhmet. Sabitke jauap [Sabit said] // Enbekshi Kazakh. – 1928. – № 21.
6. Iiyas Kabyluly. Abai jane onyn falsafasy turaly [About Abay and his philosophy] // Enbekshi Kazakh. – 1928. – № 208.
7. Isaully Oraz. Tagy da Alashorda turaly [And again about Alashorda] // Enbekshi Kazakh. – 1928. – № 230.
8. Mukanov S. Eseiü jylđary [The Years of adulthood]. – Almaty: Kazakhstan, 1964.

Автор туралы мәлімет

Ақсейім Галия Манатқызы – филология ғылымдарының кандидаты, баспасөз және баспа ісі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Akseiit Galiya Manatkyzy – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Printing and Publishing, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.